

نصر اصفهانی، علی، ۱۳۴۱-

سیری در تاریخ تمدن اسلام و ایران (از پیدایش اسلام تا قرن هفتم هجری) / علی نصر اصفهانی، حسین عزیزی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۹.

بازده، ۲۰۰ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۵۳۱: تاریخ اسلام؛ ۱۲۱) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)؛ ۲۳۳۷: تاریخ و تمدن ملل اسلامی؛ ۴۰)

ISBN: 978-600-298-307-7

بها: ۲۵۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه، ص. [۱۷۳] - ۱۹۱؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

۱. تمدن اسلامی -- تاریخ -- از آغاز تا قرن ۷ ق. ۲. Islamic civilization -- History -- To 13th century.

۳. اسلام -- تاریخ -- از آغاز تا قرن ۷ ق. ۴. Islam -- History -- To 13th century. ۵. تمدن اسلامی -- تأثیر ایران.

۶. Islamic civilization -- Iranian influences. الف. عزیزی، حسین، ۱۳۴۱- ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

ج. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت). پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.

۵. The Center for Studying and Compling University Books in Humanities

(SAMT). Institute for Research and Development in the Humanities

۹۰۹/۰۹۷۶۷۱

DS۳۶/۸۵

۶۱۶۷۴۶۲

شماره کتابشناسی ملی

سیری در تاریخ تمدن اسلام و ایران (از پیدایش اسلام تا قرن هفتم هجری)

مؤلفان: علی نصر اصفهانی و حسین عزیزی

ناشران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)،

پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم- سبحان

قیمت: ۲۵۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰

(انتشارات ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰، ص. پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱

تهران: خ. انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اسکو، پلاک ۴، تلفن: ۰۲۶۰۰-۶۶۴۰

مرکز پخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

مرکز پخش، نمایشگاه و فروشگاه: تهران، روبه‌روی دانشگاه تهران، حد فاصل خیابان‌های فخر رازی و دانشگاه، مجتمع تجاری-اداری

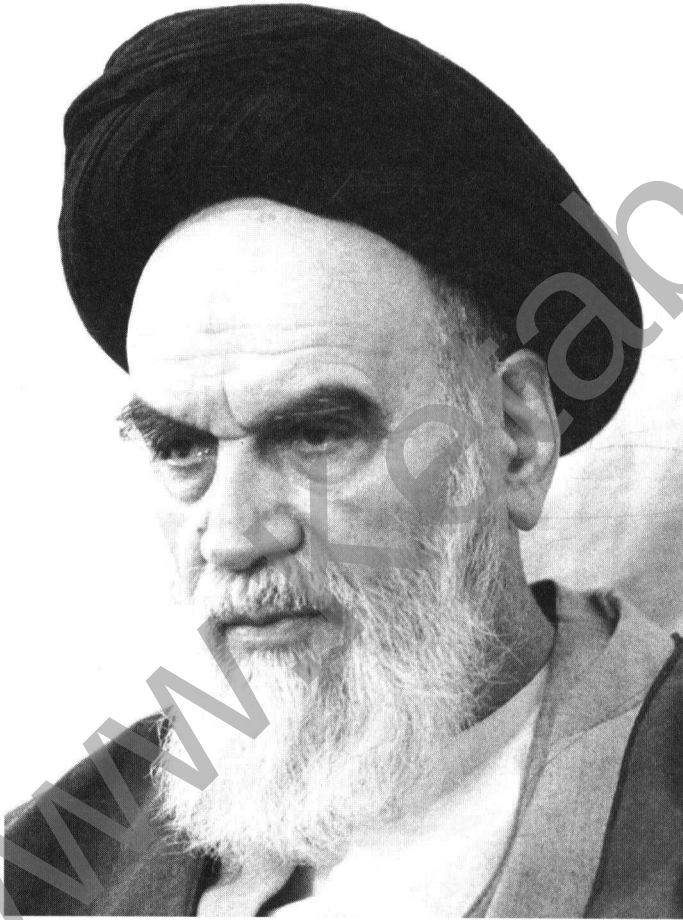
پارسا، واحدهای ۷ و ۸، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، تلفن: ۰۸۱۲۰-۶۶۴۰-۶۶۴۰۸۱۴۵

۶۶۴۰۵۶۷۸ (فروشگاه)، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

www.samt.ac.ir

info@samt.ac.ir

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«...و بعد هم مذهب شیعه یک مذهبی است که سیاسی-اجتماعی است و در تمام دوره‌ها با ظالم‌های وقت، با حکومت‌های جابری که در اسلام بوده‌اند مثل زمان اموی و عباسی و بعد از او با حکومت‌های دیگر مذهب شیعه و پیروان شیعه بودند که با اینها مخالف بودند».

صحیفه امام، ج ۱۱، ص ۱۲۵

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخ‌گویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی، از دوباره‌کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، هفتادوہشتمین اثر مشترک خود را با انتشار کتاب سیری در تاریخ تمدن اسلام و ایران (از پیدایش اسلام تا قرن هفتم هجری) به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این کتاب به عنوان منبع اصلی درس عمومی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام و ایران در مقطع کارشناسی تدوین شده و نیز برای دانشجویان همین مقطع در رشته‌های تاریخ ایران، تاریخ اسلام و تاریخ تمدن (در درس‌های کلیات تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، کلیات تاریخ و تمدن اسلامی) و سایر علاقه‌مندان به حوزه تاریخ تمدن اسلام و ایران اسلامی قابل استفاده است. گفتنی است که ارجاعات گسترده و پانویست‌های تکمیلی و ظرفیت پژوهشی اثر، آن را برای دانشجویان سطوح بالاتر نیز سودمند کرده است.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

سازمان سمت

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

۱	پیشگفتار
۵	فصل اول: کلیات
۵	مقدمه
۸	الف) پیشینه تاریخ‌نگاری تمدن اسلامی
۱۰	ب) تاریخ، فرهنگ، تمدن
۱۲	ج) ساختمان و بستر تمدن
۱۲	د) مفهوم و ماهیت تمدن اسلامی
۱۴	ه) پیشینه تمدن در شبه‌جزیره عرب
۱۵	و) مراکز و حوزه‌های مهم تمدنی و علمی در آستانه ظهور اسلام
۱۶	۱. مصر - اسکندریه
۱۷	۲. ایران - جندی‌شاپور
۱۹	۳. حوزه زبان سریانی
۲۰	۴. هند
۲۳	فصل دوم: عصر پیامبر ﷺ
۲۶	الف) شخصیت پیامبر ﷺ
۲۷	ب) دعوت و تبلیغ پیامبر ﷺ
۲۹	ج) پیام پیامبر ﷺ
۳۱	د) دولت پیامبر ﷺ

فصل سوم: عصر خلفای راشدین (۱۱-۴۱ق)..... ۳۵

اقدامات خلفا..... ۳۷

۱. اقدامات و سیاست داخلی..... ۳۷

دانش مسلمانان در عصر خلفای راشدین..... ۳۹

نظامات اداری و دیوانی در عصر خلفای راشدین..... ۴۱

۲. اقدامات و سیاست خارجی..... ۴۳

مسئله فتوحات و نشر اسلام..... ۴۵

فتح شبه‌جزیره عرب..... ۵۶

فتح ایران..... ۵۷

فتح مستعمرات روم شرقی..... ۶۰

فصل چهارم: عصر امویان (۴۱-۱۳۲ق)..... ۶۳

الف) فتوحات و دعوت..... ۶۴

ب) نظام اداری و تحولات دیوانی..... ۶۵

ج) دانش مسلمانان در عصر امویان..... ۶۶

د) معماری..... ۶۷

هـ) رفتار مسالمت‌آمیز با غیرمسلمانان..... ۶۹

فصل پنجم: عصر عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق)..... ۷۳

الف) تحول در نظام اداری و دیوانی..... ۷۵

ب) پیشرفت نظام دادرسی و قضاوت..... ۷۷

ج) گسترش امنیت..... ۸۰

د) رشد ثروت و تجارت..... ۸۰

هـ) نهضت علمی: زمینه‌ها و عوامل آن..... ۸۲

۱. تسامح و مدارا..... ۸۳

۲. صنعت کاغذ..... ۸۶

۳. تکریم دانش، تشویق دانشوران..... ۸۸

۴. نهضت ترجمه..... ۹۱

۵. عقل‌گرایی و مناظرات علمی..... ۹۳

۶. روحیه نقد و نوآوری علمی مسلمانان..... ۹۶

۹۹	فصل ششم: میراث علمی مسلمانان
۹۹	الف) نهادهای و مؤسسات علمی
۱۰۰	۱. مساجد و مدارس
۱۰۱	۲. خانقاه‌ها
۱۰۳	۳. کتابخانه‌ها، بیت‌الحکمه‌ها و دارالعلم‌ها
۱۰۷	۴. بیمارستان‌ها
۱۰۸	ب) دانش مسلمانان
۱۱۰	۱. علم‌شناسی مسلمانان
۱۱۱	۲. ادبیات و شعر
۱۱۵	۳. پزشکی
۱۱۹	۴. داروشناسی
۱۲۱	۵. شیمی
۱۲۲	۶. فلسفه و منطق
۱۲۵	۷. ریاضیات
۱۲۷	۸. ستاره‌شناسی
۱۲۹	۹. دانش موسیقی و هنرهای زیبا
۱۳۰	الف) موسیقی
۱۳۲	ب) معماری
۱۳۳	ج) خطاطی و خوشنویسی
۱۳۵	۱۰. دانش تاریخ
۱۳۷	۱۱. جغرافیا
۱۴۰	۱۲. مکانیک و فیزیک
۱۴۳	فصل هفتم: نقش امامان شیعه در معنویت و دانش مسلمانان
۱۴۶	الف) نقش امامان در حفظ و ارتقای ایمان و معنویت جهان اسلام
۱۴۷	ب) نقش امامان در صیانت از اُلفت و اُخوت اسلامی
۱۴۹	ج) نقش ائمه در حیات علمی مسلمانان
۱۵۳	فصل هشتم: زنان در تمدن اسلامی
۱۵۴	الف) زنان در عصر پیامبر ﷺ
۱۵۶	ب) زنان در عصر خلفا (۱۱-۴۱ق)

ج) زنان در عصر امویان (۴۱-۱۳۲ق)..... ۱۵۹

د) زنان در عصر عباسیان (۱۳۲-۶۵۶ق)..... ۱۶۰

فصل نهم: نقش ایرانیان در تمدن اسلامی..... ۱۶۵

الف) نقش ایرانیان در گسترش اسلام..... ۱۶۸

ب) نقش ایرانیان در گسترش علوم..... ۱۶۹

منابع و مأخذ

الف) عربی..... ۱۷۳

ب) فارسی..... ۱۸۱

ج) مقالات..... ۱۸۹

نمایه‌ها

نمایه اشخاص..... ۱۹۳

نمایه مکان‌ها..... ۱۹۷

نشانه‌ها

- د: در گذشته / وفات
- حک: دروان حکمرانی
- م: تاریخ میلادی
- ق: تاریخ هجری قمری.
- ش: تاریخ هجری شمسی
- ق / م: هجری قمری / میلادی
- ق. م: تاریخ قبل از میلاد
- یادآوری: همه تاریخ‌ها در متن، براساس هجری قمری است. تاریخ‌های شمسی یا میلادی با نشانه‌های «ش» و «م» علامت‌گذاری می‌شوند.

پیشگفتار

۱. ابوعثمان جاحظ گفته است: «برای دانش، زیان‌بارتر از این نیست که گفته شود گذشتگان برای آیندگان چیزی نگذاشته‌اند. این سخن همت را سست و امید را ضعیف می‌کند». کتاب پیش رو براساس چنین باوری پدید آمده است؛ باوری که معتقد است معرفت تاریخی، پایان‌ناپذیر است و شناخت و فهم یک واقعه برای همیشه خاتمه نمی‌یابد؛ از این‌رو، هیچ بررسی تاریخی، معرفت و فهم نهایی نخواهد بود و راه مطالعات بعدی را نیز نمی‌بندد؛

۲. احساس نیاز به تدوین یک اثر آموزشی روزآمد و مختصر، که کاستی‌های دیگر آثار آموزشی را کمتر داشته باشد و در عین حال دارای مزیت‌های نسبی و قابل قبول باشد نیز از انگیزه‌های دیگر در تألیف کتاب بوده است. به گمان ما، مزیت‌های نسبی این اثر عبارت‌اند از: نگاه تاریخی و فرایندی به پدیده تمدن اسلامی از طلوع اسلام تا غروب خلافت اسلامی و پرهیز از طرح موضوعات گزینشی، رعایت ایجاز و اختصار و پرهیز از بیان جزئیات و درازنویسی و دشوارنویسی در متن، طرح برخی مباحث علمی و ذکر مطالب جزئی مانند نام دانشمندان و نام کتاب‌ها و دیدگاه‌ها و مانند آن در پانویس، توجه به سؤال‌های روزافزون دانشجویان درباره فتوحات صدر اسلام و نقش فتوحات در بسترسازی تمدن بزرگ اسلامی، توجه به دیدگاه‌های دانشمندان و صاحب‌نظران و بهره‌مندی و گزینش انتقادی از آرای آنان در سراسر کتاب، جایگاه اجتماعی زنان در عصر پیامبر ﷺ و خلفا و نقش تاریخی و علمی زنان در دوران تمدن اسلامی، جایگاه تمدنی امامان شیعه علیهم‌السلام و نقش مسلمانان در گسترش علوم غیراسلامی، استناد به منابع کهن و اصیل و تحقیقات جدید، تلاش برای تولید یک اثر تحقیقی و پرهیز از تقلید، پرهیز از هرگونه گزینش و قضاوتی که متأثر از غلو و تعصب ملی یا مذهبی است، پرهیز از سانسور و

گزینش‌های ناصواب و توجه به سهم و نقش بازیگران این تمدن اعم از ملل غیراسلامی یا رهبران بزرگ مذاهب و شخصیت‌ها و خلفای اسلامی، پرهیز از طرح مباحث نظری و شرح اصطلاحات، تأکید و استدلال بر اسلامی بودن ماهیت فرهنگ و تمدن ملل اسلامی؛

۳. زبان رسمی میراث فرهنگ و تمدن اسلامی، عربی است. بر همین اساس، بسیاری از نویسندگان تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی کتاب‌های خود را تاریخ تمدن اسلام و عرب یا تاریخ عرب و مانند آن نام نهاده‌اند؛ اما تاریخ تمدن اسلامی به ذات خود، تاریخ ایران و ایران پس از اسلام نیز هست؛ چراکه خراسانیان و ایرانیان بزرگ‌ترین نقش را در براندازی پادشاهی اموی و تأسیس خلافت پانصدساله عباسیان داشتند. تأثیر معنوی و علمی آنان نیز در تاریخ اسلام فراموش ناشدنی است. ابن خلدون به بررسی نقش بی‌مانند و شگفت‌انگیز ایرانیان در گسترش بسیاری از شاخه‌های علوم می‌پردازد. ادوارد براون و نالینو نیز گوشزد کرده‌اند که با جدا کردن سهم ایرانیان از تاریخ علوم جهان اسلام، بهترین قسمت آن از بین می‌رود؛ از این‌روست که تاریخ حیات سیاسی، معنوی و علمی ایران و جهان عرب چنان به هم آمیخته است که در این‌گونه مباحث، باید از هر دو با هم سخن گفت. بدین جهت، نام اثر خود را سیری در تاریخ تمدن اسلام و ایران نهاده‌ایم؛

۴. نویسندگان کوشیده‌اند صفحاتی از کارنامه بزرگ معنوی، فرهنگی، اجتماعی و علمی دنیای اسلام را تا قرن هفتم و سقوط خلافت عباسی (۶۵۶ق)، پیش روی نقد و نظر خوانندگان قرار دهند. در این میان، اگر از نقش مثبت خلفا و حکمرانان در پاره‌ای از رویدادهای فرهنگی و تمدنی سخنی به میان آید، به‌هیچ‌وجه به معنی چشم‌پوشی از مشکل مشروعیت حکومت یا شیوه نادرست حکمرانی و تصمیمات ناصواب آنان در حبس و قتل و غارت نیست. در محکمه تاریخ نمی‌توان هیچ چیزی را بدون دلیل نفی یا اثبات کرد. بی‌شک، مورخ نیز قاضی است؛

۵. سنت تاریخ‌نگاری عمومی و اسلامی از گذشته‌های دور براساس تاریخ سیاسی حکمرانان بوده است. حتی در شیوه تاریخ‌نگاری اجتماعی و فرهنگی دوره معاصر نیز حکمرانان و صاحبان قدرت به‌نوعی در کانون توجه تاریخ‌نگاری بوده‌اند. ما نیز به‌رغم آنکه از روش‌ها و رده‌بندی‌های گوناگون در تاریخ‌نگاری تمدن اسلامی آگاه بوده‌ایم، به دلیل اختلاف نظر گسترده‌ای که در مبانی و ملاک‌های این نوع رده‌بندی‌ها به چشم می‌خورد، ناگزیر چنین روشی را برگزیدیم. این روش به سبب پیوند عمیق تحولات اجتماعی و فرهنگی با قدرت و سیاست تا حدی طبیعی می‌نماید؛ اما موجب شده است دیگر جریان‌های تأثیرگذار مانند

اهل بیت پیامبر ﷺ که با قدرت‌های حاکم همراهی نداشتند یا مخالف آن بودند و نیز کسانی چون جامعه زنان که نتوانستند نقش تاریخی خود را به‌شایستگی ایفا کنند، به فراموشی سپرده شود؛ لذا در این کتاب کوشش شده است این‌گونه نقش‌ها نیز به صورت مستدل و مختصر در کنار دیگر عوامل تأثیرگذار در تمدن اسلامی دیده شوند؛

۶. آنچه در فصل ششم ذیل «میراث علمی مسلمانان» به‌اختصار مورد بررسی قرار گرفته، همه شاخه‌های علمی رایج در دوره شکوفایی تمدن اسلامی نیست؛ لذا از همه شاخه‌های علوم اسلامی یا علوم شرعی که خاستگاه آنها قرآن و سنت بوده، صرف‌نظر شد. علوم اسلامی یا علوم شرعی آن‌گونه که ابن حزم در رساله مراتب العلوم گوشزد کرده و ابن خلدون نیز در مقدمه تاریخ شرح بیشتری داده، عبارت است از: علوم قرآن (تفسیر و قرائات)، علوم حدیث (علم درایة و رجال)، علم فقه، علم فرائض، علم اصول فقه، فن جدل و خِلاقیات (فقه تطبیقی)، علم کلام، علم تصوف. شرح این بخش از تاریخ علم اسلامی را می‌توان در کتاب‌های علم و تمدن در اسلام از حسین نصر، خدمات متقابل اسلام و ایران و آشنایی با علوم اسلامی از شهید مطهری و کارنامه اسلام از زرین‌کوب ملاحظه کرد؛

۷. در پایان لازم است مراتب سپاس و امتنان نویسندگان تقدیم شود به همه کسانی که در بهبود و ارتقای علمی این کتاب و فراهم آمدن زمینه‌های چاپ و نشر آن همکاری بی‌دریغ کردند؛ از این‌رو، رهنمودهای ارزنده و عالمانه آقایان دکتر سیدمحسن دوازده‌امامی که در ویراست اولیه این اثر تأثیرگذار بودند و حجت‌الاسلام دکتر علی غلامی دهقی را خالصانه ارج می‌نهم. مساعدت‌های خیرخواهانه حجت‌الاسلام جناب آقای رمضان محمدی مدیر گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مسئولان ارجمند پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان سمت که بستر چاپ و نشر مشترک این اثر را فراهم کردند، مایه امتنان و سپاسگزاری است. از زحمات گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی سازمان سمت که با ارزیابی عالمانه به بهبود و غنای اثر افزودند و همه کسانی که در فراهم آوردن تمهیدات نشر آن زحمت کشیدند نیز صمیمانه قدردانی می‌شود.

علی‌نصر اصفهانی

حسین عزیزی

بهمن ماه ۱۳۹۸ برابر با ژانویه ۲۰۲۰